

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПРОБЛЕМ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичної рефлексії ядерної безпеки сучасного світу. Автор аналізує західну та радянську історіографію нерозповсюдження ядерної зброї в міжнародному контексті, виокремлюючи три основних підходи до цієї проблеми.

Ключові слова: ядерна безпека, ядерна зброя, міжнародні відносини, теоретична рефлексія.

Статья посвящена исследованию теоретической рефлексии ядерной безопасности современного мира. Автор анализирует западную и советскую историографию нераспространения ядерного оружия в международном контексте, выделяя три основных подхода к этой проблеме.

Ключевые слова: ядерная безопасность, ядерное оружие, международные отношения, теоретическая рефлексия.

The article is devoted to the research in the field of theoretical reflections on nuclear security in the modern world. The author analyses Western and Soviet historiography on the problems of non-proliferation of nuclear weapons in the international context outlining three main approaches to this problem.

Keywords: nuclear security, nuclear weapons, international relations, theoretical reflection.

Актуальність дослідження політичних аспектів проблеми нерозповсюдження ядерної зброї обумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем міжнародної безпеки, нагальна необхідність вирішення яких вимагає від наукової спільноти прискіпливої уваги. Запеклі дискусії щодо загрози поширення ядерної зброї тривають вже понад півстоліття, і цей факт сам по собі є беззаперечним показником актуальності цієї теми, адже для суспільно-гуманітарних дисциплін не існує більш вагомого і переконливого доказу важливості певної проблеми, ніж велика суперечка навколо неї. Безумовно, чимало різноманітних питань у світі можуть бути охарактеризовані як «важливі» чи «надзвичайно важливі», проте проблема ядерної безпеки має екзистенційний характер для всього людства і безпосередньо стосується його біологічного виживання. Особливої актуальності цій темі останнім часом надає надзвичайне загострення міжнародної ситуації та наявність серйозних загроз незалежності нашої країни.

З огляду на важливість проблематики ядерної безпеки для сучасного світу, ця тема постійно знаходиться в центрі уваги не лише науковців, але й

усієї міжнародної спільноти. Варто лише нагадати, що впродовж чотирьох останніх років відбулося вже три глобальні саміти з ядерної безпеки (квітень 2010 року – Вашингтон, березень 2012 року – Сеул, березень 2014 року – Гаага), на яких десятки голів держав, чільних урядовців і дипломатів (безуспішно) намагалися вирішити нагальні питання протидії нелегальному поширенню ядерних технологій, а тисячі акредитованих журналістів висвітлювали результати їх роботи.

Дослідження проблем ядерної безпеки розпочалися в США під час другої світової війни, а їх автори (в службових аналітичних записках) наголошували на необхідності здобути технологічну перевагу над країнами «вісі». Після бомбардувань Хіросіми і Нагасакі американські державні діячі і політичні аналітики намагалися осмислити, які можливості дає одноосібне володіння ядерною зброєю та яким чином можливо зберегти цю монополію (Б. Броді [1; 2], П. Ніцзе [3], В. Фокс, К. Райт). Вже після випробування ядерної бомби в СРСР і, особливо, Карибської кризи основний акцент досліджень змістився в бік пошуку стратегічного балансу в біполярній міжнародній системі (Г. Кісінджер [4], М. Галперін [5], Р. Спід [6], Е. Лутвак [7], М. Банді, Дж. Кеннан, Р. Макнамара [8]). З іншого боку, на Заході в цей же час активісти багатьох неурядових громадських організацій і відомі вчені підкреслювали надзвичайну небезпечність застосування ядерної зброї і вимагали виключно мирного розвитку ядерних технологій (А. Ейнштейн, Б. Рассел, М. Борн, Л. Полінг, Р. Дж. Хьюлетт). «Нафтова» криза 70-х років ХХ століття актуалізувала розвиток ядерної енергетики, проте аварія на АЕС Три-Майл-Айленд та Чорнобильська катастрофа стали застереженням небезпеки «мирного атому», що дістало своє відображення в численних публіцистичних і наукових роботах (М. Агато, Дж. Маккензі, Р. Поллард, Е. Вейс).

Поступове «розповзання» ядерної зброї за межі держав – постійних членів Ради Безпеки ООН зумовило численні дослідження з «нерозповсюдження», в яких зачіпалися найрізноманітніші питання міжнародної політики – від переходу до багатопольярного світу до ядерного тероризму (Х. Кан [9], М. Манделбаум [10], Дж. Квестер [11], В. Бадер [12], М. Вілріч, Т. Тейлор [13], А. Волстеттер [14], В. Епштейн [15], Дж. Най [16], Дж. Каган [17]). Політика «розрядки» і її крах, угоди зі скорочення наступальних стратегічних озброєнь і програма «зоряних війн», горбачовська «перебудова» і крах СРСР, поява «однопольярного світу» і «глобальна війна з тероризмом» знову і знову змушували американських і європейських аналітиків під різними кутами розглядати проблему ядерної безпеки в світлі власних національних інтересів (Б. Скоукрофт, Д. Сноу, С. Дж. Хедлі, Ф. Міллер, Дж. Бейлі, Дж. Гарнет, Р. Смоук, Б. Бузан, Б. Хейзер, М. Каплан, Дж. Зенгер).

На відміну від США, в колишньому СРСР проблема ядерної безпеки піднімалася в основному в пропагандистському ключі «чергових мирних ініціатив партії та уряду» по знищенню ядерної зброї, заборони ядерних

випробувань, розвитку «мирного атому», протистояння західним імперіалістам, мілітаристам і підпалювачам війни (Н. Яковлев, А. Злобін, Г. Арбатов, Є. Прімаков, А. Мурадян, В. Гантман, О. Олександров). Лише після початку «перебудови» у вільному доступі з'явилися наукові дослідження і політична публіцистика, присвячені «новому політичному мисленню», балансу сил у світі та вдосконаленню безпеки ядерних електростанцій.

На жаль, до певної міри відсутність належної уваги до цієї надважливої теми спостерігається нині і в Україні. Численні статті в пресі, коментарі відомих аналітиків, спогади провідних політичних діячів – учасників ядерного роззброєння України не можуть приховати того факту, що комплексне і цілісне бачення проблеми ядерної безпеки в сучасному світі наразі відсутнє, а політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї поки ще не ставали предметом спеціалізованого наукового дослідження

Аналіз західної і радянської історіографії з питання нерозповсюдження ядерної зброї дозволяє зробити висновок, що теоретична рефлексія цієї проблематики ведеться в межах трьох базових парадигм.

Першу парадигму можна назвати «доктриною нерозповсюдження і міжнародного контролю». Згідно неї, ядерна зброя принципово відрізняється від інших різновидів бойових засобів вбивства і руйнування – це якісно відмінний мілітарний феномен, який загрожує знищенням усьому людству. Відповідно, ядерна зброя має бути зосереджена лише в руках «відповідальних» членів міжнародної спільноти, а над ядерними технологіями необхідно встановити суворий міжнародний контроль, оскільки збільшення кількості ядерних країн несе пряму загрозу катастрофічного апокаліпсису внаслідок потрапляння ядерної зброї до рук безумців і авантюристів. Як наголошується у преамбулі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї: «поширення ядерної зброї серйозно збільшує небезпеку ядерної війни». Створення ООН та міжнародні гарантії безпеки роблять самостійне отримання ядерної зброї для добропорядних членів світової спільноти непотрібним, небажаним і, навіть, шкідливим. В свою чергу міжнародна діяльність, спрямована на попередження появи нових ядерних держав, правомірна і корисна, а порушники мають бути суворо покарані різноманітними санкціями.

Переважна більшість теоретичних досліджень з ядерної тематики та всі міжнародні угоди в сфері ядерних технологій створені у відповідності до основних положень доктрини «нерозповсюдження і міжнародного контролю». Ця парадигма була розроблена в США після Другої світової війни в якості теоретичного обґрунтування збереження американської ядерної монополії. Прагнучи структурувати свою гегемонію на міжнародній арені шляхом створення нових інститутів, Сполучені Штати в той історичний період намагались сформувати відповідний політичний, економічний, військово-стратегічний, юридичний та ідеологічний рамковий каркас «нового світового порядку». Інші великі держави (СРСР, Велика Британія, Франція, Китай) категорично відмовились визнавати справедливість цієї доктрини по

відношенню до власних амбіцій, проте, після набуття ядерного статусу, зробили чимало задля її імплементації в систему міжнародного права і популяризації засобами пропаганди. Створивши власну ядерну зброю, великі держави спробували максимально ускладнити цей процес для інших країн.

Другу парадигму слід назвати «пацифістською». По суті ця доктрина є застосуванням усього ідейно-ціннісного потенціалу традиційного пацифізму по відношенню до проблеми поширення ядерної зброї. Виходячи з химерної ілюзії, що люди удосконалюють зброю не тому що перманентно ведуть війни, а завжди ведуть війни, тому що постійно удосконалюють зброю, віддані прихильники цієї парадигми наголошують на необхідності досягнення загального і повного роззброєння. Теоретики юриспруденції, практикуючі проповідники та партійні пропагандисти (переважно лівого спектру) з висоти ідеалів гуманізму і загальнолюдських цінностей оспівують створення справедливого і морального міжнародного порядку, який унеможливить ведення війн, оскільки суспільство знайде інші засоби вирішення політичних проблем.

Матеріальними гарантіями цього ідеального світу стане скасування збройних сил та інших мілітарних інститутів, ліквідація усієї існуючої військової техніки (передусім зброї масового знищення) та засобів її виробництва. Етапами на шляху до цієї глобальної мети стануть обмеження і припинення гонки озброєнь, укладення міжнародних угод зі скорочення збройних сил і певних видів озброєння, створення без'ядерних зон, відмова від розробки і випробувань нових типів зброї, розробка заходів зі зміцнення миру та міжнародно-правових гарантій безпеки. Послідовна реалізація цієї справжньої «програми миру» мала б призвести до того, що матеріальні та інтелектуальні ресурси, які раніше витрачалися на бездумний мілітаризм, будуть застосовані для вирішення глобальних світових проблем та підвищення рівня добробуту народів, що сприятиме економічному та соціальному прогресу людства.

Помітна частина західної і майже вся радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї виконана в дусі «пацифістської парадигми». Втім, всі ці роботи з міжнародного права, теології, етики, ліберальної або соціалістичної пропаганди попри юридичну бездоганність, моральну беззаперечність та стилістичну довершеність мають лише один суттєвий недолік – вони жодним чином не відносяться до міжнародної політології зокрема і науки взагалі.

Третя парадигма – це теорія «універсального стримування». Апологети цієї доктрини також заявляють про прагнення до створення стабільної та безпечної міжнародної системи, яка забезпечить «вічний мир» і загальне процвітання, проте пропонують принципово інші шляхи досягнення цієї мети. На думку прихильників «універсального стримування», лише максимальне поширення ядерної зброї серед малих і середніх держав дозволить їм гарантувати свою свободу і призведе до пацифікації міжнародних відносин, оскільки будь-яка країна зможе завдати неприйнятних втрат значно більш

потужному агресору, створюючи тим самим ситуацію «рівноваги жаху». Вони часто порівнюють малу (середню) ядерну державу із дикобразом, який без зайвих хижацьких амбіцій може гарантувати собі безпеку в джунглях світової політики. Таким чином, загальне ядерне поширення призведе до зникнення війн взагалі та перетворить міжнародну систему на міцний гарант миру.

Теорія «універсального стримування» була вперше викладена і обґрунтована в роботах французького генерала П. Галлуа [18] наприкінці 50-х – початку 60-х років XX століття. Причиною появи цієї доктрини стало намагання французького істеблішменту пояснити здобуття ядерного статусу Франції (1960 р.) не стільки егоїстичними національними інтересами безпеки і престижу, скільки роботою на благо всього людства. Відтоді концепція «універсального стримування» нещадно критикується з різних позицій переважною більшістю дослідників ядерної проблематики, проте в Ізраїлі, ПАР, Північній Кореї, Індії, Пакистані, Ірані знайшлося чимало її послідовників не лише в теорії, але й на практиці.

Критики цілком слушно вказують, що спроби реалізувати доктрину Галлуа можуть призвести до непоправних наслідків, оскільки всі розрахунки «універсального стримування» ґрунтуються на очікуванні раціональної поведінки від учасників міжнародної системи. «Рівновага жаху» не гарантує від ядерної війни внаслідок ірраціональної поведінки або випадковості, прорахунків та помилок державних діячів, причому небезпека зростає у геометричній прогресії разом зі збільшенням кількості членів ядерного клубу.

Окрім того слід відверто визнати, що на відміну від стримуючого впливу радянсько-американського ядерного паритету, незначні ядерні сили малих (середніх) держав будуть лише дестабілізувати міжнародне становище. Вони не матимуть гарантованої можливості нанесення удару у відповідь, а їх невеликі ядерні сили (з великою долею вірогідності) заохочуватимуть противника на превентивні удари на випередження, нагадуючи дотепне визначення О. Бісмарком превентивної війни як «самогубства через страх смерті».

Зрештою, неможливо точно підрахувати і рівень «неприйнятних втрат». Особливості політичної системи, історичних традицій, національного менталітету, соціально-психологічного типу населення країни-агресора можуть зробити цілком прийнятними такі втрати, які видаються іноземним дослідникам немислимими. Імперська велич завжди оплачувалася дуже дорогою ціною в усіх розуміннях цього слова.

Проте для державних діячів і населення малих (середніх) країн можливість захистити свою свободу і національний суверенітет за допомогою найбільш руйнівної і жахливої зброї нівелює всі ці абстрактні міркування і побоювання за долю світової безпеки.

Аналіз подій міжнародної політики дозволяє прогнозувати неминучість створення мультіядерного світу. Зупинити поширення ядерної зброї так само неможливо, як спроби скасувати технічний прогрес. Ми можемо спостерігати своєрідну ланцюгову реакцію, коли ядерний статус США обумовлює ядерний

статус КНР, ядерний статус Китаю – ядерний статус Індії, ядерний статус Індії – ядерний статус Пакистану.

Ембарго на продаж ядерних технологій та економічні санкції продемонстрували свою неефективність. Якщо в середині ХХ століття лише кілька великих держав могли розробити і утримувати ядерну зброю, то в останній його чверті ядерна зброя вийшла за межі постійних членів Ради Безпеки ООН, а вже на початку ХХІ століття кілька десятків країн мають технологічні та фінансові можливості для її створення. Відповідно, так само як свого часу порох, ядерна зброя неминуче змінить способи ведення війн майбутнього та боротьби за владу на міжнародній арені.

Переважає більшість сучасних дослідників ядерної проблематики відмінно усвідомлює неминучість ядерного поширення, проте інтереси тих наукових установ і держав, які вони представляють, вимагають нещадної боротьби з цим явищем, внаслідок чого їх критика нагадує вічну боротьбу церкви з гріховністю людини. Намагаючись переконати себе та інших, вони наголошують, що хоча поява кожної нової ядерної держави принципово нічого не змінює, але поширення фаталістичного погляду на неможливість стримати цей процес підживляє віру в успіх цієї боротьби, коли ідея безперспективності режиму нерозповсюдження ядерної зброї і міжнародного контролю стане самогенеруючим пророцтвом, якщо не протиставити їй активну наукоподібну пропаганду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order / ed. by Bernard Brodie. – New Haven, Connecticut: Yale Institute of International Studies, 1946. – 166 p.
2. Brodie B. War and Politics / B. Brodie. – N.Y., London: The Macmillan Company, 1973. – 514 p.
3. Nitze P.H., Rearden S.L., Smith A.M. From Hiroshima to Glasnost: At the Center of Decision / P.H. Nitze, S.L. Rearden, A.M. Smith. – N.Y.: Weidenfeld and Nicolson, 1990. – 504 p.
4. Kissinger H. Nuclear Weapon and Foreign Policy / H. Kissinger. – N.Y.: Council on Foreign Relation, Harper & Brothers, 1957. – 464 p.
5. Halperin M. Defense Strategies for Seventies / M. Halperin. – Boston: Little, Brown and Company, 1971. – 149 p.
6. Speed R. Strategic Deterrence in the 1980-s / R. Speed. – Stanford, California Hoover Institution Press, 1979. – 187 p.
7. Luttwak E. The U.S. – USSR Nuclear Balance / E. Luttwak. – Beverly Hill: Sage Publications, 1974. – 65 p.
8. Bundy McG., Kennan G., McNamara R. Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance // Foreign Affairs Spring 1982, vol. 60, №4. – P.753-768.
9. Kahn H. Thinking about Unthinkable / H. Kahn. N.Y. Avon, 1969. – 290 p.
10. Mandelbaum M. The Nuclear Revolution: International Politics before and after Hiroshima / M. Mandelbaum. – Cambridge: Cambridge University Press. 1981. – 283 p.
11. Quester G. The Politics of Nuclear Proliferation / G. Quester. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973. – 249 p.
12. Bader W. The United States and the Spread of Nuclear Weapons / W. Bader. – N.Y.: Pegasus, 1968. – 176 p.

13. Willrich M., Taylor Th. Nuclear Theft: Risks and Safeguards / M. Willrich, Th. Taylor. – Cambridge: Ballinger Publishing Co, 1974. – 268 p.
14. Wohlstetter A. Moving Toward Life in a Nuclear Armed Crowd / A. Wohlstetter. – Los Angeles, CA: Pan Heuristics, 1976. – 286 p.
15. Epstein W. Last Chance: Nuclear Proliferation and Arms Control / W. Epstein. – N.Y.: Free Press, 1976. – 341 p.
16. Nye J. Non-Proliferation: A Long Term Strategy // Foreign Affairs, Apr. 1978, vol.56, №3. – P. 601-623.
17. Kahan G. Security in the Nuclear Age. Developing U.S. Strategic Arms Policy / G. Kahan. – Washington: Brookings Institution, 1975. – 361 p.
18. Gallois P. The Balance of Terror: Strategy for the Nuclear Age / P. Gallois. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 234 p.